

ALENA NOSKOVÁ

Národní archiv, Praha, Česká republika

alena.noskova@nacr.cz

ADAM ZÍTEK

Národní archiv, Praha, Česká republika

adam.zitek@nacr.cz

Securitas Imperii 38 (1) 2021: 350–362

Ústřední výbor Komunistické strany Československa – několik poznámek k historii archivního fondu

Archivní soubor Komunistická strana Československa – Ústřední výbor 1945–1989 (KSČ-ÚV) patří mezi nejvyužívanější fondy uložené v Národním archivu a je bezesporu i jedním z nejvyhledávanějších zdrojů jak pro odborný výzkum, tak pro laickou badatelskou veřejnost. Jak již napovídá výše uvedený popis, jedná se o složitý celek, který je tvořen celou řadou dílčích fondů. Toto rozdělení a značení některých jeho částí nezřídka vede k určitým nejasnostem, či dokonce spekulacím o jejich zpracování a zachovalosti. Nahlédnutí do minulosti tohoto významného archivního fondu však mnohé z nich objasňuje a zároveň tuto „archivní historii“ zasazuje do širšího kontextu vývoje a událostí, jejichž svědkem Československo v minulém století bylo. V souvislosti se sledovaným celkem to byl zejména rok 1989 a léta bezprostředně následující. Právě v té době totiž došlo k převzetí fondu KSČ-ÚV tehdejším Státním ústředním archivem v Praze (SÚA – dnes Národní archiv) a jeho zpřístupnění veřejnosti. Termín „fond“ přitom není zcela přesný, tím se totiž tento soubor stal až v SÚA, do té doby byl tvořen hned dvěma samostatnými archivy – Archivem Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ (AÚML) a Archivem ÚV KSČ (A ÚV KSČ). V těchto institucích byla část tohoto materiálu také poprvé archivně zpracována, uložena a v určité míře též zpřístupněna.

Stranické archivy

Historie archivních fondů a sbírek, které byly součástí uvedených archivů, se však začala psát mnohem dříve než v roce 1989. Počátky vzniku odborného pracoviště, které by se zabývalo shromažďováním a zpracováváním dokumentů spojených s historií KSČ

a dělnického hnutí, sahají až do poloviny 40. let minulého století. V roce 1946 totiž padl první návrh na zřízení vědecko-výzkumného pracoviště po vzoru moskevského Institutu marxismu-leninismu (IML), jehož československý protějšek měl nést název Gottwaldův ústav pro studium vědeckého socialismu. K realizaci tohoto záměru však došlo až o čtyři roky později, když byl v souvislosti s Výstavou dějin revolučních bojů a IX. sjezdem KSČ konaným v roce 1949 založen Ústav dějin KSČ (ÚD KSČ).¹ Úkolem nově vzniklé instituce bylo nejen *plánovitě shromažďování, uchovávání a zpracování dokumentárního materiálu k dějinám dělnického hnutí a KSČ*, ale i odborné působení, tedy vydávání edic, pořádání výstav apod.² Tomu odpovídala i organizační struktura ÚD KSČ, která vedle archivu zahrnovala též dokumentační středisko, muzeum, knihovnu a studovnu. V době svého vzniku ústav spadal pod kulturně-propagační oddělení, později ideologické oddělení ÚV KSČ. Sídlem ústavu, kde bylo i Muzeum Klementa Gottwalda, se staly prostory v budově bývalé Městské spořitelny na pražském Starém Městě, avšak personální obsazení nebylo vzhledem k nízkému počtu pracovníků zcela uspokojivé.³ V roce 1959 byla zřízena pobočka ústavu v Bratislavě. V průběhu první poloviny 50. let ÚD KSČ postupně rozvíjel svou činnost. Vedle nejrůznějších osobních sbírek, např. předválečných členů strany, se archiv postupně plnil i materiály státní provenience. V roce 1953 se ústav obrátil na Státní archivní komisi ministerstva vnitra (MV) s žádostí o výběr dokumentů spadajících do jeho zájmu. V depozitářích se tak ocitly např. spisy pražského policejního ředitelství či několika částí Studijního ústavu MV.⁴ Později byla část dokumentů nahrazena kopiemi a vrácena do původních archivů. V dalších letech se podařilo získat i některé materiály z moskevského IML či z německých archivů. Z „vlastní provenience“ se do archivu ÚD KSČ v průběhu let dostaly především materiály vztahující se k předválečné činnosti strany, ke společenským organizacím při komunistické straně či k dělnickému hnutí před rokem 1945, materiály klubu poslanců KSČ, některé písemnosti vzniklé z činnosti ústředních orgánů a představitelů komunistické strany, jakož i odbojových organizací a partyzánského hnutí. S tím, jak se rozrůstaly archivní fondy a sbírky, rostl pochopitelně i zájem badatelů.⁵

1 K historii ÚD KSČ z perspektivy jeho archivní činnosti blíže zejména studie BLODIGOVÁ, Alexandra: *Fondy a sbírky bývalého Archivu Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ*. *Archivní časopis*, 2003, roč. 54, č. 4, s. 225–258, konkrétně na s. 225.

2 Tamtéž, s. 226.

3 V období od 1. 11. 1950 do 15. 11. 1951 byli v ústavu na plný úvazek zaměstnáni jen dva pracovníci, uložené úkoly se tak dařilo plnit především díky externím spolupracovníkům. Tamtéž.

4 BLODIGOVÁ, Alexandra: *Fondy a sbírky bývalého Archivu Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ*, s. 228. K problematice blíže viz FROLÍK, Jan: *Osud fondů Studijního ústavu MV*. *Archivní časopis*, 1998, roč. 48, č. 1, s. 4–17.

5 V roce 1957 v archivu studovalo 152 badatelů, v roce 1960 již 466, a v roce 1968 naopak jen 155. BLODIGOVÁ, Alexandra: *Fondy a sbírky bývalého Archivu Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ*, s. 229, 231.

Přístup k archivnímu materiálu však byl značně omezený. Každá žádost o studium byla individuálně posuzována, v důsledku tak badatelna sloužila jen úzké skupině historiků a studentů, jména některých se přitom nesmazatelně zapsala do české historiografie.⁶

Rok 1968 přinesl podstatné změny nejen pro vývoj v Československu, ale též pro další podobu ústavu, který nesl nově název Ústav dějin socialismu (ÚDS) a stal se samostatnou organizační složkou aparátu ÚV KSČ. Pokračovalo se v rozšiřování archivního materiálu a jeho zpracovávání. Další činnost však výrazně ovlivnily události spojené se srpnovou invazí, a to nejen v organizační, ale i politické rovině. V roce 1970 byl ÚDS nahrazen Ústavem marxismu-leninismu, jenž pod tímto názvem existoval až do roku 1989. V průběhu let plnila instituce celou řadu úkolů pro potřeby KSČ. Jednalo se zejména o výzkum jejích dějin, „úlohy strany v procesu budování socialismu“ a výzkum její politiky, provádění expertní, oponentní, recenzní a lektorské činnosti (též v rámci posuzování filmových a televizních scénářů), přípravu vědeckých pracovníků (zejména v souvislosti s kandidátskými a disertačními pracemi) a agendu spojenou s vydáváním osvědčení o účasti v odboji (např. v souvislosti se zákonem č. 255/1946 Sb.). Veškeré uvedené aktivity pochopitelně probíhaly zcela v intencích politiky KSČ, která se v době tzv. normalizace vyznačovala především „bojem proti antikomunismu a revizionismu“, což byl v podstatě i jeden z motivů pro vznik ÚML. V duchu „internacionalismu“ byla též rozvíjena spolupráce s obdobnými institucemi ve světě. V oblasti archivnictví to bylo dle definice organizačního řádu ÚML především *shromažďování a archivování dokumentů o činnosti dělnického hnutí v Československu a o činnosti Komunistické strany Československa; shromažďování a zpracovávání vzpomínek členů strany a účastníků dělnického hnutí*.⁷ Náplní práce odpovídalo i organizační členění, které vedle jednotlivých vědeckých odborů zahrnovalo i pomocné vědecké odbory, tedy archiv a knihovnu (ta později čítala více než 300 tisíc titulů).⁸ Archiv ÚML zároveň fungoval jako součást ústředního archivu KSČ. Přicházely do něj např. dokumenty některých stranických sjezdů, konferencí, volených orgánů a aparátu ÚV, včetně těch, jež

6 Zmínit lze např. Karla Bartoška, Michala Reimana, Jana Křena, Karla Jecha, Zdeňka Kárníka či Viléma Prečana. Srov. SOMMER, Vítězslav: *Vytváření „demokratického socialismu“. Stranická historiografie 50. a 60. let mezi stalinismem a reformním komunismem* (disertační práce). FF UK Praha, Praha 2010, s. 105–106. Uvedená práce vyšla též knižně, viz TÝŽ: *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2011, s. 143.

7 *Národní archiv* (dále jen NA), f. Komunistická strana Československa – Ústřední výbor (KSČ-ÚV) (1945–1989), sekretariát (dále jen 02/4), 1981–1986, a. j. 86/1, sv. 47, organizační řád Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, 16. 8. 1983.

8 Tamtéž, a. j. 139/2, sv. 80, zpráva o činnosti Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ v letech 1978–1984 a o dalším zaměření jeho činnosti, 27. 3. 1985.

pocházely od významných funkcionářů strany.⁹ Navzdory rozsáhlé činnosti však ústav nedisponoval odpovídajícím personálním obsazením. V rámci navrhované systemizace ke konci roku 1973 pro něj bylo požadováno celkem 11 pracovních míst (z toho osm odborných); při srovnání s jinými organizačními složkami ÚML lze říci, že archiv patřil k těm nejmenším.¹⁰ Možnosti patrně omezovaly i platové podmínky, které byly v porovnání s jinými pracovišti výrazně horší.¹¹ Odpovídající personální obsazení archivu ÚML patřilo mezi hlavní problémy v podstatě po celou dobu jeho existence.¹²

Vedle nedostatečného počtu zaměstnanců bylo značným problémem i uložení archivu. Rozsah fondů a sbírek se neustále rozrůstal, čímž se zvětšovaly i nároky na adekvátní prostory k jejich uložení. Původní budova již dávno nestačila, na sklonku 80. let se tak archivní materiály, podobně jako knihovna, nacházely hned v několika objektech v Praze i mimo hlavní město. Část byla přechovávána např. v památníku na Vítkově, Muzeu Klementa Gottwalda, v Müllerově vile v pražských Střešovicích či v Pálffyho paláci na Malé Straně. Architektonicky jistě zajímavé a významné objekty však nespĺňovaly požadavky na uložení knih a archiválií. Na neutěšenou situaci poukazovala i zpráva o zaměření činnosti ÚML z června 1989: *Hlavním, velmi vážným problémem jsou prostorové možnosti. Ústav je umístěn na 5 místech v Praze a jednom v okrese Tábor. Některé z nich nevyhovují ani teoretické práci, ani uložení vzácných a unikátních materiálů. Jedná se hlavně o sklady knih a archivu, kde hrozí vážné znehodnocení skladovaných materiálů (96% vlhkost).*¹³ Sekretariát ÚV KSČ sice schválil výstavbu nového sídla ústavu, které by tyto dlouhodobé problémy s jeho umístěním vyřešilo, k realizaci však nedošlo. Do konce vlády KSČ rovněž nebyl vyřešen další nedostatek, a sice postavení AÚML v systému stranického archivnictví. Zpráva ústavu poukazovala na to, že *existence dvou ústředních stranických archivů (archiv ÚV KSČ a archiv ÚML ÚV KSČ) je ve srovnání s ostatními socialistickými zeměmi ojedinelá.*¹⁴

9 NA, f. KSČ-ÚV (1945–1989), 02/4, 1976–1981, a. j. 57/4, sv. 36, zhodnocení činnosti Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ za období od roku 1970 a návrh postupu při jeho dalším budování, 10. 11. 1972.

10 Např. pro odbor dějin KSČ se počítalo s 37 místy, knihovna měla disponovat 21 místy, menší personální obsazení než archiv měl mít pouze odbor výuky marxismu-leninismu na vysokých školách (osm míst). Tamtéž.

11 Dle srovnání s pracovníky Československé akademie věd byl vedoucí vědecký pracovník s titulem kandidát věd či docent zařazen do tabulky s platem v rozmezí 3 800–5 500 Kčs, zatímco v ÚML do tabulky 3 000–4 000 Kčs. Obdobné rozdíly panovaly i v případě dalších zařazení (samostatných vědeckých pracovníků, vědeckých pracovníků či asistentů). Tamtéž.

12 V roce 1989 archiv disponoval 17 systemizovanými místy, podle návrhu pro další léta se však měl počet zaměstnanců o dva snížit. NA, f. KSČ-ÚV (1945–1989), předsednictvo (dále jen 02/1), 1986–1989, a. j. 101/1, sv. 100, zaměření činnosti Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, 4. 1. 1989.

13 Tamtéž, a. j. 123/3, sv. 118, zaměření činnosti Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, 16. 6. 1989.

14 Tamtéž, a. j. 101/1, sv. 100, zaměření činnosti Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, 4. 1. 1989.

Vedle odborného pracoviště v podobě ÚD/ÚDS/ÚML totiž existoval též Archiv ÚV KSČ, jenž byl součástí sítě stranických archivů. Ta byla vedle archivů ÚD/ÚML a ÚV KSČ tvořena archivy ÚD/ÚML Komunistické strany Slovenska (KSS) a ÚV KSS, krajskými stranickými archivy (při krajských výborech KSČ a KSS a městském výboru v Praze), dále tzv. přechodnými archivy (při okresních výborech KSČ a KSS) a podnikovými archivy (základních organizací, *Rudého práva*, Vysoké školy politické apod.).¹⁵ Archiv ÚV KSČ byl začleněn do sekretariátu prvního (generálního) tajemníka ústředního výboru komunistické strany, s nímž též sdílel sídlo na nábřeží Ludvíka Svobody. V souvislosti s probíhající studenou válkou a přetrvávajícím nebezpečím otevřeného konfliktu bylo připravováno i vytvoření náhradního archivu v objektu vojenského útvaru v Bruntále. Reálné úvahy vedení KSČ o možné válečné hrozbě dokládají kritéria pro umístění archivu, vedle jeho vojenské ostrahy se totiž měl nacházet mimo hlavní operační oblast a předpokládaný radiový spad po použití jaderných zbraní, což právě bruntálská kasárna měla splňovat.¹⁶

Hlavním účelem stranických archivů, které byly považovány za vědeckovýzkumná a politická pracoviště, bylo v době míru systematické shromažďování, uchovávání a zpracovávání materiálů písemných i nepísemných (např. fotografií, zvukových a filmových záznamů) vztahujících se k činnosti stranických orgánů či jejich představitelů, a co je podstatné pro pozdější vývoj: byly *vlastnictvím KSČ*.¹⁷ Stranické archivy se při zvětšování archivního fondu KSČ, jak byl tento celek označován, mohly obracet na státní instituce – archivy, muzea či knihovny, které měly v tomto směru vyhovět, např. poskytnutím kopií. Co se týče Archivu ÚV KSČ, v jeho kompetenci bylo logicky shromažďování a zpracovávání dokumentů týkajících se nejvyšších orgánů strany, tedy sjezdů a konferencí, pléna, volených orgánů (sekretariát, předsednictvo apod.), vedoucích představitelů strany a tajemníků ÚV, kontrolních orgánů (Komise stranické kontroly, Ústřední kontrolní a revizní komise), komisí a oddělení od období „budování socialis-

15 Tzv. přechodné archivy při okresních výborech KSČ sloužily pro dočasné uložení materiálů vzniklých z činnosti okresních či obvodních výborů, jakož i základních organizací, které do nich vybrané písemnosti předávaly. Po uplynutí tří let měly být umísťovány do archivů krajských výborů strany k trvalému uložení. NA, f. KSČ-ÚV (1945–1989), 02/4, 1962–1966, a. j. 63/4, sv. 34, návrh zásad pro činnost stranických archivů, 5. 2. 1965.

16 Umístění bylo plánováno pro archivy ústředních výborů (KSČ, KSS) a dalších institucí (ÚD), celkově se počítalo s materiálem zabírajícím 912 m², který mělo v případě ohrožení převážet 132 nákladních aut. „Mobilizační plán“ pro jednotlivé archivy obsahoval podrobné rozdělení a počty materiálů určených k tomuto nouzovému uložení. Jedním z prostředků pro snazší manipulaci bylo mikrofilmování fondů a sbírek. Tamtéž, 02/4, 1966–1971, a. j. 33/8, sv. 23, návrh na vybudování náhradního archivu ústředního výboru KSČ, 22. 11. 1967.

17 NA, f. KSČ-ÚV (1945–1989), 02/1, 1986–1989, a. j. 101/1, sv. 100, zaměření činnosti Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, 4. 1. 1989.

mu“ (po IX. sjezdu v roce 1949) – případně již od roku 1945 (např. u branně-bezpečnostního oddělení či mezinárodního oddělení) a materiály obsahující státní a stranické tajemství.¹⁸ Vzhledem k nadřazenosti stranických orgánů nad těmi státními a působností představitelů KSČ ve státních funkcích byly za účelem navrácení či převzetí materiálů oslovovány i některé další instituce, jako např. Kancelář prezidenta republiky, Úřad předsednictva vlády, ministerstvo vnitra či Státní ústřední archiv v Praze, přičemž ale měla být dodržena zásada o výběru dokumentů výhradně stranické povahy, nikoliv těch vzniklých z působení ve státních funkcích. V roce 1964 např. proběhla delimitace, v rámci které byly do A ÚV KSČ z archivu ÚD KSČ předány fondy Klement Gottwald a Antonín Zápotocký, a naopak do ústavního archivu putovaly např. dokumenty sociální demokracie, Antify, různé rezoluce a fondy komisí a oddělení působících především v prvních poválečných letech (např. osídlovací, živnostenská či zásobovací komise). Celkem bylo ÚD KSČ předáno 2723 svazků nejrůznějších materiálů.¹⁹ Dnešní badatel může toto rozdělení kromě pozorného prostudování archivních pomůcek poznat též podle značení jednotlivých archivních fondů. Zatímco fondy a sbírky bývalého archivu ÚD KSČ jsou značeny v rámci jedné číselné řady (např. č. 19 – Pohraniční oddělení, č. 24 – Živnostenská komise apod.),²⁰ fondy bývalého Archivu ÚV KSČ disponují strukturovanějším značením pro volené orgány (02/1 – předsednictvo, 02/4 – sekretariát, 02/5 – politický sekretariát apod.), pro tajemníky ústředního výboru (např. 07/10 – Jindřich Uher, 07/15 – Alexander Dubček apod.), pro komise a oddělení, do kterých byly zařazeny i některé sekretariáty tajemníků (např. 100/3 – mezinárodní oddělení, 100/24 – Klement Gottwald, 100/12 – národohospodářská komise).²¹

Nebylo to však občasné prolínání stranických a státnických funkcí, co činilo „stranickeému archivnictví“ největší komplikace. Ty paradoxně vyvolávalo působení vlastních organizačních složek KSČ v oblasti výkonu spisové služby, skartačního řízení a archivování. Do roku 1960, kdy vyšla směrnice sekretariátu ÚV KSČ o vedení jednotné administrativy v krajských a okresních výborech a základních organizacích KSČ, totiž nebyl určen jednotný postup při výběru dokumentů k trvalému uložení. Podle usnesení sekretariátu ÚV KSČ z roku 1962 se konkrétnější zásady vztahovaly především

18 Tamtéž, 02/4, 1962–1966, a. j. 49/6, sv. 27, uložení archivních fondů v archivu ÚV KSČ, 4. 8. 1964.

19 Tamtéž.

20 Blíže viz BLODIGOVÁ, Alexandra: *Fondy a sbírky bývalých archivů ÚV KSČ a ÚML a jejich nynější začlenění ve fondech SÚA v Praze*. In: *Věstník grantu KSČ a radikální socialismus v Československu 1918–1989*, č. 3. ÚSD AV ČR, Praha 2002, s. 45–46.

21 Převážně některé mladší fondy, např. komise, nesou ještě další značení, třeba zemědělská komise (10/3), ekonomická komise byra (10/6) apod. Existují též další výjimky z tohoto schématu, jako např. branně-bezpečnostní oddělení (05/11) či ideologické oddělení (05/3). Obecně však lze říci, že uvedenému členění odpovídá většina dílčích fondů.

na spisy kádrového charakteru.²² V návrhu usnesení pro činnost stranických archivů z roku 1965 se přímo uvádí, že v některých případech, především v letech 1949–1953, docházelo k živelné a nárazové skartaci dokumentů, *zvláště pak v souvislosti s reorganizací krajů a okresů docházelo ke zničení některých cenných materiálů převážně proto, že nebyly dodržovány obecné zásady pro skartaci*.²³ Zamezit tomuto nežádoucímu stavu měly právě skartační zásady, které v mnoha ohledech vycházely z praxe státních orgánů a samozřejmě i ze „sovětského vzoru“ – IML. Jejich obsah v některých ohledech odpovídá i současným požadavkům na předarchivní péči.²⁴ Archivy ÚV KSČ a ÚD KSČ měly též hrát klíčovou roli ve výchově odborných pracovníků a v teoretické a praktické rovině. V konkrétnějších obrysech se však tyto představy rozcházely. Naznačují to alespoň připomínky ÚD KSČ k výše uvedenému návrhu o činnosti stranických archivů, ve kterých ústav navrhoval zřízení instruktorů pro zajištění dohledu nad činností krajských archivů, vznik komise složené z pracovníků ÚD KSČ, A ÚV KSČ, historiků a odborníků z dalších institucí jako poradního orgánů pro teoretické i praktické otázky činnosti archivů. Tyto návrhy však byly odmítnuty jako nepotřebné.²⁵

Zlepšení výběru materiálů a odborných znalostí pracovníků stranických archivů, jakož i celkové zefektivnění jejich fungování se pochopitelně měly odrazit i ve zpracování fondů a sbírek, které v polovině 60. let čítaly 6236 svazků, z nichž se podařilo zpracovat přibližně 23,5 % (např. fondy předsednictva z let 1945–1954, organizačního sekretariátu, politického sekretariátu či komisí pro prošetření politických procesů).²⁶ Vedle samotného pořádání a tvorby pomůcek bylo prováděno i další zabezpečení archiválií, např. ve formě jejich mikrofilmování. Dokladem této činnosti může být též mediálně sledovaný nález beden v Panenských Břežanech v roce 2018, které vedle unikátních filmových a zvukových záznamů k procesu s Rudolfem Slánským obsahovaly z velké části právě kopie již uspořádaných fondů (např. politické byro, Antonín Zápotocký apod.). Při zpracovávání a uchovávání spravovaných materiálů tedy Archiv ÚV KSČ využíval nejen nezanedbatelné technické možnosti, ale také tehdy běžné odborné postupy. V současné době se pochopitelně některé výsledky této činnosti mohou

22 Dle tohoto usnesení podléhaly skartaci kádrové materiály starší deseti let, u nichž již nebyl žádný zájem na využití. Zničeny měly být též kádrové spisy zemřelých členů strany, zachovány naopak měly zůstat dokumenty základajících a zasloužilých členů KSČ. Návrh na vyřazení kádrových materiálů v roce 1962 uvádí, že většina spisů určených k likvidaci se týká období let 1945–1951. NA, f. KSČ-ÚV (1945–1989), 02/4, 1954–1962, a. j. 383/3, sv. 226, zpráva o vytřídění kádrového archivu ÚV KSČ, 2. 3. 1962.

23 Tamtéž, 02/4, 1962–1966, a. j. 63/4, sv. 34, návrh zásad pro činnost stranických archivů, 5. 2. 1965.

24 Návrh skartačních zásad definoval, které dokumenty mají být vybrány pro uložení v archivu, využíval standardní rozdělení písemností do kategorií: archiv („A“), výběr („V“) a stoupa („S“), hovořilo se v něm též o skartačních lhůtách a dalších postupech. Tamtéž.

25 Tamtéž.

26 Tamtéž.

jevit jako nedostatečné, jak po teoretické, tak i kvalitativní stránce. Na tomto místě je vhodné podotknout, že pořizování kopií písemností nebylo motivováno pouze archivní praxí a péčí o archiválie, ale rovněž potřebou zajistit pro tyto dokumenty bezpečné uložení, např. v souvislosti s již zmiňovanými hrozbami studené války.²⁷

Zvláštní charakter dokumentů vyžadoval i patřičné zacházení s nimi, to se mj. projevovalo v souvislosti se zpracováváním fondů a jejich zpřístupňováním. Na jedné straně bylo stranickým vedením kritizováno nedostatečné využívání materiálů v archivu ÚD KSČ, na straně druhé však bylo konstatováno, že *určité zpřísnění badatelské agendy v archivu ÚV KSČ je některými historiky označováno za vážné ohrožení prací na novodobých dějinách KSČ a ČSSR*.²⁸ Činnost stranických vědeckých institucí i úzkého okruhu „vybraných“ historiků, publicistů či pracovníků aparátu využívajících dokumenty z archivů KSČ byla pochopitelně vítána, probíhala-li tedy shodně s intencemi KSČ. Na druhé straně však platila omezení vyplývající z citlivých a tajných informací odhalujících v mnoha ohledech fungování režimu. Zacházení s písemnostmi vzniklými z činnosti stranických orgánů upravovala směrnice předsednictva ÚV KSČ z 16. června 1964 o ochraně stranického, státního, hospodářského a služebního tajemství.²⁹ Tento dokument dobře vykresluje atmosféru doby, ve které vznikl. Poukazuje totiž na aktivity „nepřátelských rozvědek“ a jejich snahu o přístup k citlivým informacím, které obsahují právě i písemnosti stranické provenience. *Ochranu stranického a státního tajemství je potřeba zesílit i na úseku archivnictví*, konstatuje se dále ve směrnici, *a to zvláště proto, že v posledním období se projeví u některých našich historiků nesprávné názory na možnosti přístupu k archivním materiálům, zejména vrcholných stranických a státních orgánů*.³⁰ Jako problematické se uvádějí mj. materiály volených orgánů (např. předsednictvo), které projednávaly široké spektrum otázek spojených s fungováním státu i strany. Vedle provedení konkrétních opatření v chodu administrativy se předsed-

27 O skutečnosti, že mikrofilmování fondů a sbírek ÚD KSČ a A ÚV KSČ rozhodně nebylo nahodilou činností, ale systematickým postupem, svědčí i výčet takto zpracovaných celků k roku 1967: ÚD KSČ uvádí 28 fondů a sbírek, např. řadu sjezdů, předválečné tiskoviny, některé komise působící do roku 1949 či písemnosti vztahující se k významným osobnostem KSČ; A ÚV KSČ k uvedenému roku nafilmoval řadu fondů nejvyšších orgánů strany (politické byro, sekretariát, předsednictvo, politický sekretariát atd.) a některé další dílčí fondy. NA, f. KSČ-ÚV (1945–1989), 02/4, 1966–1971, a. j. 33/8, sv. 23, návrh na vybudování náhradního archivu ústředního výboru KSČ, 23. 11. 1967.

28 Tamtéž.

29 Zachování státního a stranického tajemství se řídilo usnesením vlády č. 807 z 2. 2. 1957, později upraveným Směrnicí pro vedení jednotné administrativy v krajských, okresních výborech a základních organizacích KSČ z roku 1960 a Směrnicí pro manipulaci s poštou a zacházení s písemným materiálem v odděleních ústředního výboru KSČ z roku 1963.

30 NA, f. KSČ-ÚV (1945–1989), 02/1, 1962–1966, a. j. 72/4, sv. 68, situace na úseku ochrany stranického, státního, hospodářského a služebního tajemství a porušování příslušných předpisů, 5. 6. 1964.

nictvo ÚV KSČ rovněž usneslo na omezení přístupu do stranických archivů, přísnější kontrole jejich provozu a studujících.³¹

Citlivé a tajné informace ale neobsahovaly jen dokumenty vzniklé z činnosti volených orgánů KSČ, dle zásad sekretariátu ÚV KSČ z 5. prosince 1964 vydaných v návaznosti na výše uvedené usnesení byl za přísně tajný považován každý materiál projednaný orgány ÚV KSČ, krajskými a okresními výbory bez ohledu na jeho charakter; rozhodující byl zájem, aby se s materiálem neseznámily nepovolané osoby.³² Úskalí spojené s využíváním dokumentů obsahujících citlivé informace se projevilo též v souvislosti s revizemi politických procesů a rehabilitacemi jejich obětí. Zpřísnění dohledu při zacházení s materiály shromážděnými pro potřeby této agendy (v tomto případě v souvislosti s činností tzv. Pillerovy komise) nastoupilo mj. v reakci na články člena této komise a významné osobnosti české historiografie Karla Kaplana.³³

S využíváním stranických materiálů též souvisel dvojí přístup Archivu ÚV KSČ, jenž předkládal dokumenty pro vnitřní potřebu zaměstnanců aparátu KSČ, na druhé straně též badatelům za účelem jejich publikace. Nebylo přitom zcela zřejmé, do které kategorie patří pracovníci ÚD KSČ.³⁴ Předkládat bylo možné pouze zpracované fondy a sbírky. V polovině 60. let se jednalo o celou řadu dílčích fondů, celkově však byl podíl zpřístupněného materiálu pro období let 1945–1963 odhadován na pouhých 20 procent.³⁵ Značně omezující však byl i celkový proces přístupu do archivu. Žadatel musel předložit doporučení instituce, pro jejíž potřeby hodlal archiválie studovat, a odůvodnění, které posuzoval sekretariát ÚV KSČ. Badatelům se až na výjimky nepředkládaly personální a kádrové materiály či nezkorigované zápisy zasedání orgánů strany či stenografické záznamy. Tím však omezení studia nekončilo. Dle návrhu studijního řádu nebylo v Archivu ÚV KSČ možné využívat fotoaparát či psací stroj. Dovoleno bylo pouze pořizování výpisků, nikoliv však přepisování celých dokumentů. Tyto výpisky, které byly majetkem archivu (sic), následně podléhaly kontrole, stejně jako výsledný text, ve

31 Tamtéž.

32 V rámci praxe uvnitř strany existovalo celkem pět stupňů označení: „Důvěrné“, „Tajné“, „Přísně tajné“, „Přísně tajné zvláštní důležitosti“, „Přísně tajné M (mobilizační charakter)“. Státní administrativa od roku 1957 stupeň „Důvěrné“ nevyužívala. NA, f. KSČ-ÚV (1945–1989), 02/4, 1962–1966, a. j. 57/6, sv. 31, sjednocení praxe při vytváření a označování utajovaných materiálů a při práci s nimi, 5. 12. 1964.

33 Konkrétně jsou zmiňovány články v časopisech *Nová mysl* a *Doba*, jakož i záměr vydat monografii o politických procesech. Napříště byli všichni, kdo přicházeli do kontaktu s dokumenty v rámci rehabilitační agendy, povinni uchovávat tyto informace v tajnosti, bylo zakázáno provádět z těchto materiálů výpisky či opisy a veškeré případné publikační výstupy schvalovaly příslušné stranické orgány. Stvrzením těchto zásad bylo podepsané prohlášení. Tamtéž, 02/1, 1966–1971, a. j. 148/6, sv. 90, návrh opatření k zabránění nevhodného používání podkladových materiálů rehabilitační komise ÚV KSČ, 20. 2. 1969.

34 NA, f. KSČ-ÚV (1945–1989), 02/4, 1962–1966, a. j. 63/4, sv. 34, návrh zásad pro činnost stranických archivů, 5. 2. 1965.

35 Tamtéž.

kterém byly využity. Jako apel do vlastních řad pak vyznívá další bod studijního řádu, že *členové strany, kterým se povoluje studium archivních materiálů ústředního výboru KSČ, si musí být vědomi, že jde o chráněný spisový materiál [...] tajného charakteru a že povolením studia se jim dostalo důvěry, kterou nesmějí zklamat.*³⁶ Využívání archiválií ze stranických archivů evidentně nebylo samozřejmostí a podléhalo značným omezením a cenzurním zásahům. Změnit tento stav umožnily až události roku 1989. Následující vývoj však byl v mnoha ohledech složitější, než by se mohlo z dnešního pohledu zdát.

Navrácení majetku KSČ lidu České a Slovenské Federativní Republiky

Cesta „archivního fondu KSČ“ do veřejného archivu představovala nesmírně komplikovaný a nejistý proces. Navzdory omezenému přístupu k těmto materiálům si byli pracovníci Státního ústředního archivu v Praze, kteří spravovali fondy z druhé poloviny 20. století (tehdejší V. oddělení SÚA), plně vědomi mimořádné informační hodnoty, kterou stranický archiv pro poznání moderních československých dějin představuje. Konkrétnější poznatky byly mj. získávány od badatelů, kteří v archivech ÚV KSČ a ÚML studovali. Vystávala tak zcela zásadní otázka, jak tento celek do SÚA dostat. První jednání s KSČ (od března 1990 Komunistická strana Čech a Moravy – KSČM) bylo zahájeno na jaře 1990, určitou záštitu archivářům tehdy poskytovalo Občanské fórum (OF), v jehož vedení byli i někteří historici (zejména Pavel Seifert), kteří si rovněž dobře uvědomovali vážnost situace a nutnost jednat. Během pravidelných měsíčních schůzek řešili zástupci SÚA s představiteli bývalé vládnoucí strany možnosti převzetí jejich archivů. Předání napomáhala i skutečnost, že komunistická strana musela uvolnit dosud využívané prostory, např. sídlo ÚV KSČ na nábřeží Ludvíka Svobody či již zmiňovanou Müllerovu vilu náležející ÚML.

Jednání přinesla dílčí výsledky v podobě první části archivních materiálů převzatých do SÚA. V létě 1990 však relativní vstřícnost komunistické strany značně ochabla. V této situaci byly nesmírně důležité zkušenosti bývalých zaměstnanců stranických archivů – někteří z nich přešli do nového působiště společně s fondy, které spravovali. Ideologie v tomto případě evidentně nehrála žádnou roli. Dlouholetí archiváři byli motivováni především svou profesionalitou a zájmem na archivních dokumentech. Pro vznesení požadavků vůči KSČM totiž byly potřebné konkrétní informace o archivních fondech. Údaje, které tito pracovníci poskytli, tak posloužily jako podklady pro jednání s touto stranou. Ta však další předávání stále odmítala. Teprve angažování tehdejší-

36 Tamtéž.

ho vedení archivu a využití „neoficiálních kanálů a kontaktů“ posunuly věc kupředu. Velkým úspěchem bylo v tomto směru prosazení otázky archiválií do ústavního zákona *o navrácení majetku KSČ lidu České a Slovenské Federativní Republiky* (zákon č. 496/1990 Sb.) z 16. listopadu 1990. Dle jeho § 3 měly být písemné, obrazové či zvukové záznamy náležející KSČ a KSS datované do 30. listopadu 1989 předány do státních ústředních archivů v Praze a Bratislavě a příslušných oblastních archivů.³⁷ Pro pochopení kontextu je nutné uvést, že veškerá iniciativa k získání fondů KSČ do veřejného archivu vycházela především od jeho pracovníků. Jejich možnosti však byly poměrně dlouho značně omezené. Legislativní zakotvení předání „archivního fondu KSČ“ stavělo představitele KSČM do zcela jiné situace, jeho odmítnutí totiž již nebylo tak jednoduché. Jak ale může tehdejší vedoucí V. oddělení SÚA Alena Nosková potvrdit, přístup KSČM byl následně velmi vstřícný a vyčleněný pracovník, který předání fondů zajišťoval, si počínal velmi profesionálně.

Jednalo se však jen o dílčí úspěch. S převzetím takto rozsáhlého souboru, který archivy ÚML a ÚV KSČ představovaly, totiž vyvstala palčivá otázka jejich uložení. Státní ústřední archiv tehdy využíval 19 objektů (sic), z nichž se část nacházela i mimo Prahu. V souvislosti s majetkovými restitucemi a dalšími změnami, které po roce 1990 nastaly, bylo navíc nutné některé objekty opustit, což byl mj. případ depozitářů v Břevnovském klášteře.³⁸ Prostorové možnosti archivu značně komplikovalo i přejímání dalších rozsáhlých fondů, např. Úřadu předsednictva vlády či justičních fondů. Jako jediné efektivní řešení se ukázala výstavba nového archivního areálu, kterou podpořil a schválil tehdejší předseda české vlády Petr Pithart. Dne 22. října 1992 tak byl položen základní kámen archivního komplexu na pražském Chodovci (slavnostně otevřen v září 2001).

Akutní problémy spojené s přebíráním fondů komunistické strany však toto rozhodnutí řešilo jen částečně. Ještě několik let se musel SÚA potýkat s jejich problematičným umístěním. Zájem o vyklizení prostor navíc projevilo ministerstvo dopravy (MD), které se vrátilo do dřívějšího sídla ÚV KSČ. Vedení SÚA se nakonec podařilo přesvědčit tehdejšího ministra dopravy Jana Stráského o nutnosti „strpět“ uložení archivních fondů v ministerské budově, což trvalo do roku 1995, kdy byly zprovozněny první depotní bloky na Chodovci a začalo stěhování archivních materiálů. V souvislosti se zákonem o navrácení majetku KSČ bylo v lednu 1991 zahájeno přejímání hlavní části původního stranického archivu, který se nacházel v budově MD. Téměř rok trvající nejasnosti

37 *Sbírka zákonů 1990*. Tiskárna MV, Praha 1990, s. 1850–1851.

38 Vzhledem k využívání části břevnovského komplexu Státní bezpečnosti (tzv. montážní ústav) byli archiváři, kteří tam pracovali, veřejností někdy vnímáni jako pracovníci resortu ministerstva vnitra. K využití objektu blíže např. TOMEK, Prokop: *Estébáckou Prahou. Průvodce po pražských sídlech Státní bezpečnosti*. Academia, Praha 2020.

ohledně převzetí materiálů se podepsaly na jejich celistvosti. Chyběly např. dokumenty vzniklé z činnosti Rady obrany státu, oddělení státní administrativy či mnohé kádrové materiály. Skartacím se zřejmě nevyhnuly „živé dokumenty“, které se v té době nacházely v kancelářích tajemníků či pracovnách některých komisí a oddělení. V podstatě lze říci, že vyjma zasedání předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ bylo do SÚA předáno jen minimum spisového materiálu datovaného do druhé poloviny 80. let. V souvislosti s transformací KSČ na KSČM navíc musel být umožněn kontrolovaný přístup k některým materiálům sloužícím k její činnosti, např. členské evidenci. Právě tento celek čítající okolo 7 milionů záznamů představuje poměrně unikátní archivní materiál, který v mnoha bývalých archivech komunistických stran nemá obdoby. Postupné přejímání některých částí fondů též ovlivnilo jejich celistvost a komplikovalo pozdější zpracování.

Výjimečnost tohoto archivního souboru si pochopitelně uvědomovala i odborná a laická veřejnost. Navzdory prostorovým nesnázím, jakož i dlouhodobému deficitu personálního obsazení se pracovníkům SÚA podařilo takřka ihned tyto fondy zpřístupnit. Nezanedbatelný problém představovala též orientace v těchto souborech, na kterou v „revoluční“ a hektické době mnoho času nebylo. Veškeré komplikace se však podařilo překonat. Již týden po převzetí archivního souboru tak mohli první badatelé studovat ještě v budově MD. Uspokojení zájmu se dařilo plnit i během stěhování SÚA do archivního areálu na Chodovci, které probíhalo v letech 1995–1998. Zpočátku byly fondy zpřístupňovány v sídle vedení SÚA v Karmelitské ulici a také v provizorní studovně v Praze na Chodovci. Někteří historici si možná pamatují krásný výhled z této první „studovny“, která se nacházela ve dvanáctém patře depotního bloku. Zájem o nahlédnutí do archivních materiálů však neprojevovali jen historici, ale také policejní vyšetřovatelé či členové Konfederace politických vězňů, kteří se snažili dohledat informace o perzekuci své či dalších politických vězňů.

V souvislosti s aplikací zákona č. 496/1990 Sb. byla část archiválií bývalého A ÚML převzata také do Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu; jednalo se především o fondy a sbírky související s obdobím okupace a odbojovými aktivitami KSČ.³⁹ Většina z původních stranických archivů však zůstala v SÚA. Zde byl fond KSČ-ÚV spravován V. oddělením (od roku 1997 4. oddělení). Po zřízení samostatného oddělení pro správu fondů nestátní proveniencí a archivních sbírek v roce 1996 (dnes 6. oddělení NA) byla část původního stranického archivu delimitována, např. písemnosti vzniklé z činnosti ÚML a jeho předchůdců. Vzhledem k postavení

39 Blíže BLODIGOVÁ, Alexandra: *Fondy a sbírky bývalých archivů ÚV KSČ a ÚML a jejich nynější začlenění ve fondech SÚA v Praze*, s. 45–46.

komunistické strany v letech 1948–1989 a s tím souvisejícími rozhodovacími procesy zůstala většina celku ve správě oddělení fondů státní správy. V následujících letech pokračovalo zpracovávání archiválií (byly např. uspořádány rozsáhlé fondy tajemníků Antonína Novotného a Gustáva Husáka), konzervační práce a digitalizace (posledně např. fondy Generální sekretariát či Politické byro). Do současné doby se tak podařilo z celkového rozsahu čítajícího šest kilometrů archiválií kompletně zpracovat (tj. opatřit archivní pomůckou), uspořádat a utřídit převážnou většinu spisového materiálu, který je též předkládán badatelům ke studiu. Tato činnost probíhala a dodnes probíhá za intenzivního využívání tohoto celku pro potřeby úřední agendy (např. v souvislosti s naplňováním zákona č. 262/2011 Sb., o třetím odboji) i pro badatelskou veřejnost.⁴⁰ Právě dlouhý výčet nejrůznějších článků a knih čerpajících z dokumentů rozsáhlého archivního souboru KSČ-ÚV je nejlepším důkazem o aktivní roli Státního ústředního archivu, resp. Národního archivu při vyrovnávání se s minulostí a jejím poznávání.

40 Předkládání materiálů značně ulehčuje aplikace § 37 zákona č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě.